

GLÓSZ JÓZSEF

A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében

A hiány és felesleg területi mérlege

Települések¹

Magyarországon az agrártermelés és a produktumaival folytatott kereskedelem bizonyult a 19. századi gazdasági fejlődés és vele párhuzamosan a társadalmi változások motorjának. Ha legfontosabb szegmensének, a gabonatermelésnek és még inkább a gabonakereskedelemnek történetírásunk mégsem szentelt elég figyelmet, annak oka nem az, hogy nem ismerte fel jelentőségét. A forrásadottságok csupán az export és az árak alakulásának kutatásához nyújtottak elegendő támpontot, a belső kereskedelem volumenére, jellegére utaló szórványos adatok nem alkalmasak monografikus feldolgozásra. A témával foglalkozó történész számára nem marad más, mint a gabonatermelés és annak területi megoszlása, valamint az adott területen élő lakosság szükségleteinek szembesítése a hiány és felesleg területi mérlegének elkészítéséhez.

Jelen tanulmány ezért arra vállalkozik, hogy az egyes települések többletének és hiányának felbecslésével hozzávetőleges képet nyújtson a gabonakereskedelem belső potenciáljáról. Az Erdély, Horvátország, Szlavónia és a katonai határőrvidék nélküli szűkebb Magyarország megyéiben számításaink szerint mintegy 8,6 millió pozsonyi mérő (a továbbiakban pm) külső gabona iránti kereslet jelentkezett,² amely azonban csupán a megyehatárokat átlépő transzfer minimumát, az egymás közötti szállítások egyenlegét s nem teljes volumenét tükrözi, azaz nem tartalmazza a megyén belüli, illetve a megyehatárokat átlépő, de egymást kiegyenlítő szállításokat. E forgalmat növelő járulékos tényezőkkel elsősorban a változatos táji adottságú megyék körében számolhatunk. Az egyes megyék általunk kimutatott gabonamérlege olyan átlagot fejez ki, amely csupán egy földrajzilag homogén megye esetében tükrözi megközelítőleg a valóságot. Minél nagyobbak a gabonatermelés adottságainak eltérései egy megyén belül, annál kevésbé fedi az átlag az egyes tájegységek tényleges helyzetét. A gabonaforgalom szempontjából ez azt jelenti, hogy minél egységesebb arculatú egy-egy megye nettó gabonamérlege – amely az ellentétes irányú mozgások egyenlegéből adódik –, annál közelebb áll a valósághoz. Viszont a termőképesség változatossága esetén olyan járulékos gabonatranszferrel számolhatunk, amelyet nem tükröznek a megyék statisztikái.

¹ A tanulmány *A gabonakereskedelem Magyarországon* című, előkészületben levő monográfia egyik fejezete.

² Glósz József: *Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében*. Korall, 36. (2009) július 119–140.

Az eddig számításba nem vett, megyén belüli gabonaforgalmon túl nem jelenik meg a fenti számadatban a nettó exportőrök behozatala és a nettó importőrök kivitele. Ráadásul ezek a tételek duplán esnek latba, hiszen ha egy összességében hiánnyal küzdő megye exportál, az a másik oldalon újabb importot generál, s fordítva: egy összességében többlettel rendelkező megye behozatala tovább növeli feleslegét. A valóságban a helyzet még ennél is bonyolultabb volt, hiszen a kölcsönös szállítások általában nem két megyére szorítkoztak, a kiegyenlítődsé számos megyét érintő kör révén következett be. A gabona bonyolult, nehezen követhető mozgása nem teszi lehetővé a tranzitforgalom elkülönítését, így fennáll annak veszélye, hogy ugyanazon tétel több megyénél is beszámításra kerül. A gabonakereskedelem volumenét tovább növeli a tranzitutak és a vízi szállításra alkalmas folyók mentén az áthaladók élelem- és takarmányszükséglete. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy néhány megye, így például Árva, Liptó, Turóc képes volt ugyan burgonyával pótolni a hiányzó gabonát, ám ez korántsem jelentette azt, hogy – ha lehetőségeik megengedték – ne importáltak volna a délebbre fekvő területekről. Végezetül utalnunk kell arra, hogy a kivitelre szánt gabonával folytatott üzlet az exportáló térségek piacain nem különült el a helyi értékesítéstől, így végső fokon ez is a belső kereskedelem részének tekinthető.

E megközelítésben a megyék három nagy csoportra oszthatók: a földrajzilag homogén exportőrökre, illetve importőrökre s a kettő között elhelyezkedő változatos adottságú megyékre, amelyek egyidejűleg exportálhattak és importálhattak gabonát, függetlenül attól, hogy összesített gabonamérlegük hiányt vagy többletet mutatott. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a nettó exportőr esetében a kivitel, a nettó importőr esetében pedig a behozatal dominált. Bár az Alföld és a Kárpátok hegységei révén Magyarország nagy kiterjedésű, homogén tájakkal rendelkezett, peremterületükön olyan megyéket találunk, amelyek mindkét felszíni típust, illetve azok átmenetét is magukban foglalták. A lényegesen tagoltabb Dunántúl teljes egészében e körbe sorolható. A Kisalföldön, illetve a Csallóközi síkságon elterülő megyék egyöntetűségét az Alpok, valamint a Kárpátok területüket érintő nyúlványai törték meg. A közigazgatási határokon belüli táji változatosság tehát elvben a megyék döntő hányadában megteremtette a belső kereskedelem, illetve a kölcsönösségen alapuló, megyék közötti gabonaszállítások elvi lehetőségét, melynek volumene azonban a megyei adatok bázisán meghatározhatatlan, így a rendelkezésünkre álló települési adatokat kell segítségül hívnunk.

Történetírásunkban gyakorlattá vált, hogy – egyéb híján – a városnak minősülő települések lélekszáma alapján határozzák meg a gabona iránti belső kereslet hozzávetőleges nagyságát. Fényes Elek kimutatása szerint a városi jogállású helységek száma a reformkorban 126 volt, s ezek közül 52 a szabad királyi város. Ennél nagyságrenddel több, 783 rendelkezett mezővárosi ranggal, s közel húszszor annyi, 13 765 volt a falvak száma.³ Ha az összes település mintegy 1%-át kitevő s talán a lakosság 10%-át képviselő városi népességet tekintenénk potenciális piaci fogyasztónak, akkor ez 6 pm/fővel számolva önmagában körülbelül 6 millió pm, tehát az 1840-es évek exportjának mintegy másfélszeresét kitevő belső kereskedelmet feltételezne. E mennyiség nem esik messze a megyék általunk számított mintegy 8,6 millió pm-re tehető gabonadeficitjétől, azaz akár valós is lehetne, de – mint azt a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok egyértelműen bizonyítják – a megközelítés alapvetően hibás. Bár Schwartner a 19. század elején megállapítja, hogy a bányavárosok nem

³ Fónagy Zoltán: *A bomló feudalizmus gazdasága*. In: Gergely András (szerk.): *19. századi történelem 1790–1918*. Budapest, 74.

termelnek élelmiszert,⁴ ezt a tényt nem terjeszthetjük ki valamennyi magyarországi városi jogállású településre. A szabad királyi városok 575 600 főnyi lakossága⁵ kukorica nélkül 4 160 993 pm gabonát termelt a 19. század közepén.⁶ Termelőkről lévén szó, 9 pm/fő szükséglettel számolva ez körülbelül 462 ezer városi lakos ellátását biztosította. A fennmaradó 113 ezer fő szükségletét 6 pm/fővel számolva elvben mindössze 678 ezer pm külső forrást igényeltek a szabad királyi városok. A valóságban azonban nem alkottak egy kifelé zárt gazdasági egységet, amelyben hiány és felesleg kiegyenlíti egymást. Természetes gazdasági környezetükbe ágyazódva hiányuk, illetve esetleges feleslegük helyileg egyenlítődt ki, az összesített adatoknál lényegesen nagyobb forgalmat generálva.

Ugyanakkor joggal vethető fel, hogy egy városi jogállású település nem volt szükségképpen funkcionális értelemben valóságos város. Ez utóbbiakra vonatkozóan a Bácskai–Nagy szerzőpáros kutatásai szolgálhatnak támpontul: a piacközpontok fele szorult gabonabehozatalra,⁷ amiből következik, hogy a másik fele viszont nem, sőt az importálók is fogyasztásuk egy meghatározatlan hányadát maguk termelték meg. A piacközpontok összesített gabonamérlege tehát nem eshetett túlságosan messze a szabad királyi városokétól. A települések jogállása, piacközponti funkciója és gabona iránti kereslete között létezett ugyan egy statisztikailag reális kapcsolat, de nem vezethető le belőle az egyes városok tényleges szükséglete, következésképpen gabona iránti kereslete sem. Ennek volumene nyilvánvalóan kevesebb volt a szabad királyi városok lakosságának összesített fogyasztásánál (körülbelül 5 millió pm), de több a városok gabonatermelése és fogyasztása közötti különbözethetnél (körülbelül 0,7 millió pm), hiszen a statisztikai összesítés elfedi és kiegyenlíti az egyes városok feleslegét, illetve hiányát. Megbízható eredményre csak az egyes városok népességének és gabonatermelésének tételes összevetésével juthatunk. Tudatában vagyunk az így kapott eredmény korlátozott érvényének, hiszen számos városi rangú, illetve funkciójú település maradt ki a statisztikából. Ugyanakkor sok olyan helység került bele, amelynek városi státusza legalábbis vitatható. Mellettük szól viszont, hogy e többnyire kis lélekszámú szabad királyi városok sajátos gazdaságszerkezetüknek köszönhetően biztos piacát képezték a gabonakereskedelemnek.

Mivel a gabonatermelőnek és a szükségletét nem saját termelésből fedező fogyasztónak eltérő igénye van, táblázatunk szerkesztésekor e két komponens elkülönítésére kényszerültünk, ugyanezen okból külön kezeljük azokat a szabad királyi városokat, amelyek felesleget produkáltak.

---

⁴ Schwartner, Martin: *Statistik des Königreichs Ungarn. Erster Theil. Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe.* Ofen, 1809. 400.

⁵ Fényes Elek: *Magyarország leírása.* Pest, 1847. 19.

⁶ Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867.* (Számok és történelem 1.) Budapest, 1973. 280–281.

⁷ Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest, 1984. 271.

A szabad királyi városok gabonatermelése és szükséglete⁸

Város	Lakosság	Gabona- termelés pm	Ellátott népesség 9 pm/fő	Ellátatlan népesség fő	Szükségletük/ hiány 6 pm/fő
Arad	18 156	88 240	9 804	8 352	50 112
Bakabánya	3 101	13 182	1 464	1 637	9 822
Bártfa	4 941	16 444	1 827	3 114	18 684
Bazin	4 543	9 162	1 018	3 525	21 150
Bélabánya	1 410	630	70	1 340	8 040
Besztercebánya	5 228	3 600	400	4 828	28 968
Breznóbánya	5 262	43 815	4 868	394	2 364
Buda ⁹	34 893	12 230	1 358	33 535	201 210
Debrecen ¹⁰	55 065	477 766	53 085	1 980	11 880
Eperjes	7 685	30 932	3 436	4 249	25 494
Esztergom ¹¹	7 352	15 070	1 674	5 678	34 068
Felsőbánya	4 500	627	69	4 431	26 586
Győr	18 000	62 517	6 946	11 054	66 324
Kassa	13 034	52 906	5 878	7 156	42 936
Késmárk	4 391	16 630	1 847	2 544	15 264
Kismarton	3 000	14 100	1 566	1 434	8 604
Komárom ¹²	19 113	12 997	1 444	17 669	106 014
Korpona	3 533	20 800	2 311	1 222	7 332
Körmöcbánya	5 052	17 206	1 911	3 141	18 846
Kőszeg	6 823	11 000	1 222	5 601	33 606
Libetbánya	1 611	2 080	231	1 380	8 280
Lőcse ¹³	5 611	32 950	3 661	1 950	11 700
Modor	4 500	13 530	1 503	2 997	17 982
Nagybánya	5 000	916	101	4 899	29 394
Nagyvárad ¹⁴	6 982	13 800	1 533	5 499	32 994
Pécs	15 318	30 300	3 366	11 952	71 712
Pest	88 618	25 359	2 817	85 801	514 806
Pozsony	42 238	36 000	4 000	38 238	232 806
Ruszt	1 200	3 966	440	760	4 560
Selmecbánya	17 000	6 709	745	16 255	97 530
Sopron	14 987	13 200	1 466	13 521	81 126
Szokolca	6 176	51 216	5 690	486	2 916
Szatmárnémeti	14 446	42 114	4 679	9 767	58 602

⁸ Benda Gyula: *Statisztikai adatok*, 284. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*, I–II. Pest, 1851. passim

⁹ Óbuda nélkül

¹⁰ Fényes: *Magyarország leírása*, II. 385.

¹¹ Csak a szabad királyi város

¹² Fényes: *Magyarország leírása*, II. 29.

¹³ Fényes: *Magyarország leírása*, II. 30.

¹⁴ Csak a szabad királyi város.

Szeben	2 590	12 696	1 410	1 180	7 080
Szeged	35 861	281 310	31 256	4 605	27 630
Székesfehérvár	19 773	30 000	3 333	16 440	98 640
Szentgyörgy	2 634	5 150	572	2 062	12 372
Temesvár	19 081	39 060	4 340	14 741	88 446
Trencsén	3 200	12 200	1 355	1 845	11 070
Újbánya	2 830	8 429	936	1 894	11 364
Újvidék	17 332	150 487	16 720	612	3 672
Versec	13 868	102 732	11 414	2 454	14 724
Zilah ¹⁵	9 416	21 212	2 356	7 060	42 360
Zólyom	1 800	5 849	649	1 151	6 906
Összesen			370 996	2 225 976	

Város ¹⁶	Lakosság fő	Gabona- termelés pm	Szükséglet 9 pm/fő	Felesleg pm	Ebből piacra 2/3 rész pm
Kecskemét	44.110	578.806	396.990	181.816	121.210
Nagyszombat	7.717	135.968	69.543	66.425	44.238
Szabadka	45.000	1.146.100	405.000	741.100	494.066
Zombor	21.647	439.000	194.823	244.177	162.784
Összesen				822.343	

A táblázatunkban szereplő 48 szabad királyi város adatait összegezve 44 bizonyult gabonából önellátásra képtelennek, s mindössze 4 rendelkezett felesleggel. E tény akár a települések urbánus jellege mellett is szólhatna, ám a közelebbi vizsgálat jelentősen árnyalja a képet. A deficités városok összesített hiánya 2 225 976 pm volt, ez 370 996 főnyi belső forrásból elláthatatlan tömeget, a lakosságnak azonban csupán megközelítőleg a felét jelentette. (Az egyes városok Fényes adatain alapuló népességét összeadva 706 388 főnyi lakosságot kapunk, 130 788 fővel többet ugyanazon szerző 1847-es adatainál.¹⁷) E deficittel szemben áll a fennmaradó 4 város 822 343 pm többlete. Értelemszerűen e két tétel nem vonható össze, hiszen éppen a termelés területi és társadalmi polarizálódása képezte alapvető feltételét a gabonával folytatott kereskedelemnek. A szabad királyi városok gabonahiánya (2,225 millió pm), tehát megközelítőleg az összesített megyei gabonadeficit (8,6 millió pm) 1/4 részét tette ki.

Tekintettel arra, hogy egy formális kritérium, a jogállás alapján csokorba gyűjtött települések lélekszámuk, gazdasági profiljuk alapján markánsan eltérő csoportokba sorolhatók, érdemes gabonatermelésüket, valamint ellátottságukat külön is megvizsgálni. A választóvonalat 10 000 főnél, illetve 50%-os ellátottságnál megvonva a népesebb települések közül 7 város (Debrecen, Szeged, Szabadka, Kecskemét, Zombor, Újvidék, Versec) bizonyult jórészt önellátónak, vagy éppen felesleget termelőnek, valamennyi a nagy alföldi gabonatermelő térségekben. Közel kétszer ekkora (13) a nagyobb városok azon csoportja, amelyek ellátása nem saját gabonatermelésen nyugodott. Szinte valamennyi fontos szerepet játszott az ország bel-, illetve külkereskedelmében (Pest, Temesvár, Győr, Kassa, Ko-

¹⁵ Fényes: *Magyarország leírása*, II. 435.

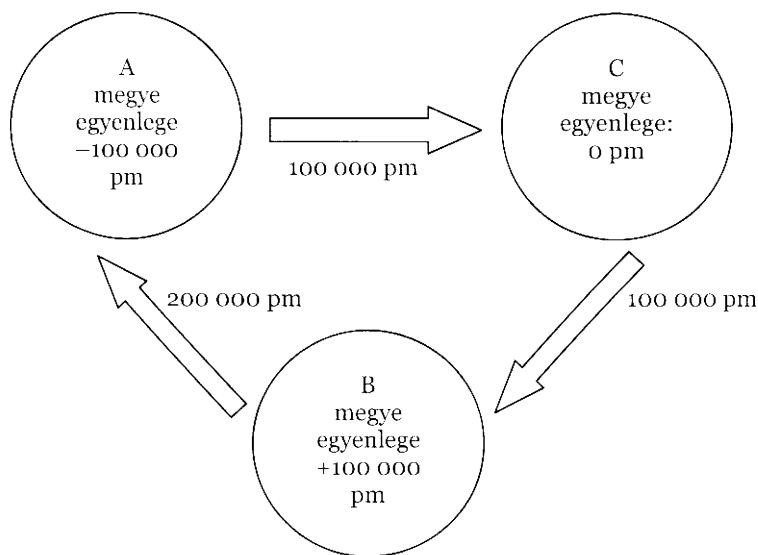
¹⁶ Benda Gyula: *Statistikai adatok*, 284.; Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, passim

¹⁷ Fényes: *Magyarország leírása I.*, 19.

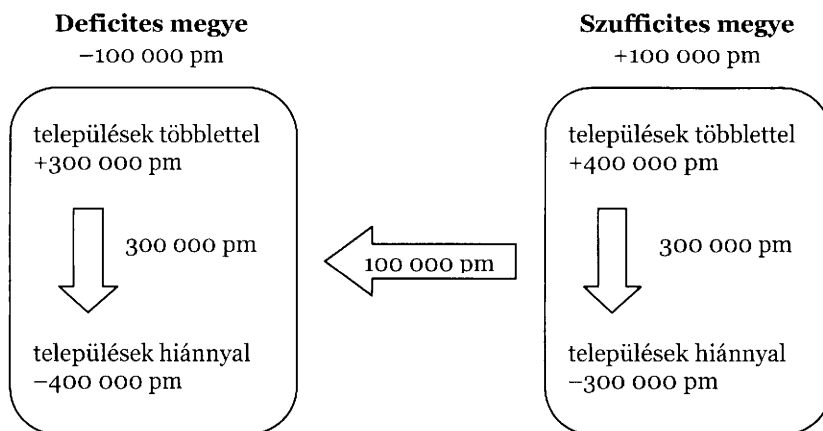
márom, Pozsony, Sopron). A gabonával viszonylag jól ellátott, 10 000 főnél kisebb népességű helységek (7) hajdan jelentős kereskedő, illetve bányavárosok (Lőcse, Breznóbánya), amelyek eredeti tevékenységük hanyatlásával ismét a mezőgazdaság felé fordultak. A hasonló háttérű, sorsú települések nagy részének, kiegészülve a szőlőtermelő szabad királyi városokkal, még ez sem sikerült. A zömmel felvidéki helységek a 10 000 lakos alatti csoport $\frac{3}{4}$ részét képviselték. Összegezve a tanulságokat megállapítható, hogy egy adott város gabonahiánya nem csupán jogi státuszától, kereskedelmi központi funkciójától, de népességszámától sem függött. Ellenkezőleg, a városok lélekszáma függött gabonával való ellátottságuktól vagy attól a képességüktől, hogy gabonadeficitjuket kereskedelemi, ipari, szolgáltatói tevékenységgel kompenzálják. Ez utóbbi városok kinőhették mezőgazdasági kapacitásvukat, de az ellenkezőjére is vannak példák: a gabonatermesztés felfutása alapozta meg a népesség számának növekedését és a gazdaság egyéb ágainak fejlődését. Az alacsonyabb népességű felvidéki városok a múlt relikviáiként zsugorodó gazdasági alapjukra stagnáló, vagy csökkenő népességgel reagáltak, közülük azok tudták megvetni lábukat, amelyek közvetítő szerepre tettek szert a Felvidék és a felvirágzó térségek között.

Mit jelentenek a szabad királyi városok adatai vizsgálatunk tárgya, a gabonatermelés területi hiánya, illetve többlete szempontjából? Mivel a városok adatait a megyei statisztikák nem tartalmazták, járulékos külső gabonakereskedelmi potenciállal számolhatunk ott, ahol a megye és a város gabonamérlege azonos előjelű, azaz mind a hiányok, mind a többletek összeadódnak. Gabonahiányos megyék esetében többlettel rendelkező városra csak egy példát (Pest vármegye – Kecskemét) találunk. Kecskemét többlete Pest megye külső gabona iránti keresletét csökkentette. Gabonafelesleget produkáló megyékben az önellátásra nem képes központok a belső gabonatranszfer volumenét növelhették, s ezzel exportkapacitását csökkenthették, vagy külső forrás esetében a megye gabonaforgalmi egyenlegének pozitív szaldóját rontották. A 48 szabad királyi város közül 12 olyat találunk, amelyben a megyei gabonátöbblet városi hiánnyal párosult. A tucatnyi település összesített hiánya mintegy 0,75 millió pm-et tett ki.

A területi mérleg alapegységeit képező több mint 13 ezer település közül csupán a mintegy négy tucatnyi szabad királyi várost számba véve körülbelül 25%-kal mintegy 11 millió pm-re növekedett a gabona potenciális piaca az országon belül. A megyék összesített 8,6 millió pm hiányán elvben a fennmaradó, különböző jogállású települések, szabadalmas városok, mezővárosok, falvak osztoztak. A települések nagy számához mérten a gabona iránti kereslet csekélynek tűnik, ugyanakkor – mint arra már ismételten rámutattunk – a mutató a megyék közötti, egymást kioltó, ellentétes előjelű szállítások eredőjeként alakult ki, amely így nem tükrözi a megyehatárt átlépő forgalom össz volumenét, hanem csupán különbözetét az alábbi séma szerint:

Nem jelenik meg a gabonamérlegben a megyén belüli kis tájak, települések közötti forgalom sem. A 8,6 millió pm feletti járulékos kereslet számbavételéhez elvben elegendő a rendelkezésünkre álló települési adatok közül az azonos előjelűeket kigyűjteni, mivel ezekből a megye gabonamérlegével összevetve kiszámítható a belső transzfer potenciálja. Szemléltetésül álljon itt a megyén belüli és megyék közötti gabonamérlegek kiegyenlítésének modellje.

A többváltozós modell csak a megyék közötti szállítások sémáját bevonva értelmezhető a valóságos helyzetet megközelítő módon. A deficit gabonamérlegű megyékben a települések hiánya csak abban az esetben generált járulékos forgalmat, ha mértéke meghaladta a megye negatív szaldóját. Ez esetben ezt kompenzáló belső többletre kell következtetni, amely vagy közvetlenül a hiánnyal küzdő települések szükségletét elégítette ki, vagy más megyékből érkező szállítmányok ellentételül szolgált. Mivel az egyes megyék összes településének gabonamérlege nem áll rendelkezésünkre, nem tudjuk kiszámítani összesített hiányukat sem. A fenti megfontolások logikája alapján azonban a települési többlet min-

denképpen növelte a deficités megyék külső vagy belső forgalmát. A gabonából felesleggel rendelkező megyékben a helyzet fordított. Itt a gabonahiányos települések deficitjének arányában, annak kiegyenlítésére növekedett a belső, illetve megyék közötti transzfer nagysága.

Elsőként a szufficités megyék településeinek ellátottságát vizsgálva kitérünk a dél-alföldi megyékre is, amelyek esetében, mint azt a táji munkamegosztás bemutatásánál láttuk, jelentős belső, illetve megyék közötti forgalom nem képződött, legfeljebb tranzit formájában. Ezek számbavétele azért lehet mégis tanulságos, mivel a megyékkel ellentétben több mezővárosból is rendelkezünk adatokkal a 18–19. század fordulójáról, melyekből következtethetünk a gabonatermelés növekedési ütemére az ország legfontosabb exportáló térségében.

Egyes mezővárosok gabonamérlege a többlettel rendelkező megyékben¹⁸

<i>Megye</i>	<i>Település</i>	<i>Időpont</i>	<i>Gabonafelesleg/hiány pm</i>
Bács	Baja ¹⁹	1828	–70 000
		1864	–39 000
Békés	Békéscsaba ²⁰	1785	+75 834
		1855	+195 000
	Békés ²¹	1855	+81 000
	Gyula ²²	1830	–26 186
		1855	+ 51 000
	Orosháza ²³	1815	+11 173
		1855	+133 000
Csanád	Makó ²⁴	1855	+15 702
Csongrád	Hódmezővásárhely ²⁵	1786/89	+127 630
		1855	+150 000
	Csongrád ²⁶	1786/89	+28 095
		1855	–1 200

¹⁸ A gabonatermelés mennyiségét az egységesség érdekében magunk számoltuk ki az általunk alkalmazott standard (10 pm/1200 négyszögöl) alapján. Ugyanígy jártunk el a helyi szükségletek meghatározásakor: 9 pm/fő a termelők részéről, a fennmaradó gabona minden 9 mérőjéből 6 mérő tekinthető feleslegnek, mivel 3 pm a termelés általános költségeként a termelőnél marad.

¹⁹ Bácskai János György: *Baja földrajza*. Baja, 1943. 34–35.; Nagy, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae Inlyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum I–II*. 1828. 40–41.; Szathmári Károly: *Baja szerepe Magyarország kereskedésében és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal*. Pest, 1864. 9.

²⁰ Erdmann Gyula: *Kereskedelem 1772–1848*. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): *Békéscsaba története I. Békéscsaba, 1991. 521.; 590.;* ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, 1855. 222.

²¹ ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 198.

²² ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 166–168.; Nagy, Ludovicus: *Notitiae...*, 70.

²³ ifj. Palugyay, Imre: *Békés-Csanád...*, 225.; Skolka: *Orosháza topográfiai leírása 1815*. Németből fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Soós István. In: *Békés Megyei Múzeumi Kutatások eredményeiből*. Tanulmányok és forrásközlemények. Békéscsaba, 1988. 146–150.

²⁴ ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 279.

²⁵ Dávid Zoltán: *Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–1789*. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Bp. 1968. 124. ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 476.

	Hajdúdorog ²⁷	1776/77	+27 000
	Hajdúböszörmény ²⁸	1791/92	+17 300
	Hajdúnánás ²⁹	1771/83	-3 600
Somogy	Kaposvár ³⁰	1828	-7 300
Szabolcs	Nyíregyháza ³¹	1828	-1 200
Tolna	Bonyhád ³²	1790/91	-9 270
		1819/20	-16 730
	Dunaföldvár ³³	1790/91	-6 000
	Szekszárd ³⁴	1819/20	-27 500
		1790/91	-33 700
		1819/20	-44 300
	Paks ³⁵	1852	-43 700
		1790/91	-19 100
		1819/20	-33 900
	Tolna ³⁶	1790/91	-12.700
		1819/20	-20.250

Táblázatba szedett szórványos adataink minden pontatlanságuk, esetlegességük ellenére két markánsan különböző csoportra oszthatók. A Békés, Csanád, Csongrád megyei, valamint a hajdúvárosok tágabb térségük egészéhez hasonlóan saját szükségletüket meghaladó többletet termeltek. E tény önmagában nem meglepő, de a felesleg növekedésének dinamikája annak fényében különösen figyelemreméltó, hogy a 19. század első felében e települések lélekszáma akár háromszorosára is növekedhetett. A növekvő többlet tehát csak úgy állhatott elő, hogy a gabonatermelés a népesség lélekszámát is meghaladó ütemben fejlődött, vagyis a 19. század első felének a magyarországi gabonatermelésben mutatkozó növekménye döntő részben e térségekből, valamint a Bácskából és Bánátból származott. Ugyanakkor az ország legnagyobb gabonatermelő megyéjében, Bács-Bodrogon is léteztek északon olyan mezővárosok, amelyek gabonából nem voltak önellátók.

Ezzel ellentétben a többi felesleget produkáló megye mezővárosainak gabonaforgalmi mérlege. Az eleve szerényebb többletet produkáló megyék jelentős települései legfeljebb az

²⁶ Dávid: *Adatok...*, 124.; ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 476.

²⁷ Veliky János: *A mezőgazdaság a kései feudalizmus korában*. In: Komoróczy György (szerk.): *Hajdúdorog története*. Debrecen, 1971. 85.

²⁸ Orosz István: *A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889*. In: Szendrey István (szerk.): *Hajdúböszörmény története*. Debrecen, 1973. 343–350.

²⁹ Orosz István: *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom*. In: Rác István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás, 1973. 113–118.

³⁰ Bácskai Vera: *A város és társadalma a XVIII. században 1720–1828*. In: Kanyar József (szerk.): *Kaposvár. Vároštörténeti tanulmányok*. Kaposvár, 1975. 158.

³¹ Fűr Lajos: *Nyíregyháza és Nagykovács agrárviszonyai a reformkor küszöbén*. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II. Nyíregyháza, 1979. 103–104.

³² Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára. (a továbbiakban: TMÖL) Összeírások 184, 213.; Nagy: *Notitiae*, 386.; Dányi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–87*. Budapest, 1960.

³³ TMÖL. Összeírások 184, 213.; Nagy: *Notitiae*, 387.; *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

³⁴ TMÖL. Összeírások 184, 213.

³⁵ TMÖL. Összeírások 184, 213.; Nagy: *Notitiae*, 387.; *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

³⁶ TMÖL. Összeírások 184, 213.; Nagy: *Notitiae*, 387.; *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

önellátás közelébe jutottak (Nyíregyháza), többségük azonban zömmel importált gabonát fogyasztott. Tolna megye öt Duna menti, illetve közeli mezővárosának együttes gabonahiánya már 1790 táján mintegy 80 ezer pm-et tett ki, s ez három évtized alatt közel a duplájára, 140 ezer pm-re emelkedett. A valóságosnál alacsonyabb termelési adatokat tükröző dicális összeírások bázisán számított hiányt Szekszárd példáján az 1850-es évek elejének ideiglenes földadó kataszterével vetettük össze. A kapott eredmény egybeesik az 1819/20. évvel. Figyelembe véve az időközben bekövetkezett népességyarapodást, a korábbi hiány mintegy $\frac{1}{4}$ résszel alacsonyabb lehetett, azaz 1790 táján 65 ezer pm, 1820 körül 110 ezer pm, s 1840 táján érhetett el a 140 ezer pm-et. Dunaföldvár gabonahiányát is alátámasztják más források. 1839-ben a mezőváros közel 2000 lakóháza közül összesen 400-ban tartottak igásállatokat, s ezek zöme is hajóvontatásból élt. 1600 háztartás 8000 főnyi lakosságának deficitje 48 000 pm-et tett ki, amelyet csak részben kompenzálhatott a gabonatermelők esetleges többlete.³⁷

A stagnáló szántóterület és gabonatermelés dacára az öt mezőváros népessége 1784–1850 között mintegy a duplájára emelkedett, növekedésük tehát az alföldi mezővárosokétól gyökeresen eltérő bázison alapult. Gabonaforgalom szempontjából ez olyan járulékos potenciált jelentett, amelynek hatása mind a Tolna megyén belüli, mind a megyehatárt átlépő forgalomban jelentkezett. A Szekszárdot, Tolnát és az itt nem szereplő Bátaszéket mintegy 40 000 pm gabonával ellátó bajai piac³⁸ ugyanennyivel növelte Tolna megye 180 000 pm-re becsülhető export kapacitását. Ugyanakkor a felsorolt mezővárosok ellátása további 100 ezer pm belső forrásból származó gabonát igényelt. Az adatokat összegezve Tolna megyében mintegy 2 millió pm terméssel minimálisan 320 ezer pm gabonatranszfer állt szemben, ami azonban nem tartalmazta a gabonából önellátásra képtelen falvak szükségletét. Hasonló helyzetekre a gabonából egyébként felesleggel rendelkező megyékben is bőségesen találunk példát.

Kiindulópontnak az első kataszteri felmérés (1786/89) megmaradt anyagát vesszük. A 19. század közepi állapotokat tükröző adataink szerint a többlettel rendelkező megyék közül Csongrádnak, Fejérnek, Győrnek, Mosonnak menekültek meg kataszteri iratai. Csongrád megye három települése közül Csongrádot és Hódmezővásárhelyt már szerepeltettük a mezővárosok között. Szegvár községben az egy főre jutó gabonatermelés 10,1 pm volt, azaz minimális többlettel rendelkezett. A Fejér megyei három település közül Sárbogárdon úrbéres szántó nem volt, tehát tetemes feleslege a később tárgyalandó uradalmi termelés körébe sorolható. Kuti termelése nem fedezte a gabonaszükségletét, viszont az allódiummal együtt már többletet produkált. Ezzel szemben Inota mérlege a majorsági termelés beszámításával is negatív volt.

Győr megyében 31 település kataszteri adatai maradtak fenn. Közülük 8 helység, a teljes merítés több mint $\frac{1}{4}$ részének gabonatermelése az allódiумok hozzájárulásával sem érte el a 9 pm/fő szintet. A jobbágyfalvak saját termelése pedig 18 esetben nem fedezte a saját szükségleteket. Kedvezőbb volt a helyzet Moson megyében, ahol az allódiális termeléssel együtt mind a 11 település önellátónak bizonyult, s 10 esetben az úrbéres termelés is fedezte a helyi szükségleteket.³⁹

A négy megye közül 31 település 15 040 főnyi lakosságának adataival Győr a legrepresentatívabb, ezért ezek az adatok alkalmazhatók a tévedés legkisebb kockázatával a megye egé-

³⁷ TMÖL A Dunaföldvári Közalapítványi Uradalom iratai 60/i/1839.

³⁸ Gráfik Imre: *Hajózás és gabonakereskedelem*. Folklor és Etnográfia, 65. Debrecen, 1992. 108.

³⁹ Dávid: *Adatok...*, 124–125.

szére. A nem saját termést fogyasztóknál megállapított 6 pm/fő átlaggal számolva a 15 040 főnyi, a felmérésben szereplő lakosságnak összesen 21 680 pm hiánya volt. A megye 61 554 fős összlakosságára vetítve⁴⁰ becsült hiánya mintegy 88 730 pm-re rúgott a 18. század végén, mely a 192 723 pm kataszteri termésből levezetett 788 754 pm összvolumenű gabonával állt szemben. A 19. század közepére a megye lakossága mintegy 40%-kal növekedve 101 569 főre nőtt, miközben a termelés 1 millió pm-re, tehát kb. 20%-kal növekedett. Tekintettel a termelés megoszlásának bizonytalanságára, az adatokból nem határozható meg a század közepének az egyes településeken képződött összesített hiánya, az azonban joggal feltételezhető, hogy a termelés fejlődését kétszeresen meghaladó népességyarapodás következtében számos eddig önellátó település gabonamérlege vált deficitessé, s a 18. század végén az össztermelésnek mintegy 10%-át kitevő helyi hiány a század közepére akár az 1 millió pm-es össztermelés 20%-ára is emelkedhetett. E szám azonban még magában hordozza az alacsony népességű, ám gabonát bőven termő allódiумok és a népességhez képest kevés gabonát termelő falvak torzító hatását. Az általa generált gabonaforgalom becslésére az úrbéres népességet is felmutató települések lakosságának és az úrbéres gabonatermelésnek az összevetésével teszünk kísérletet. A 104 621 pm úrbéres termelés 11 023 főnyi népességgel összevetve 9,5 pm/fő gabonát eredményez, azaz átlagban a Győr megyei falvak némi többlettel rendelkeztek. Ám ez területileg meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg, 14 falu összesített hiánya 34 338 pm volt. Azaz ha a valós viszonyoknak megfelelően kettéválasztjuk az úrbéres és allodiális termelést, akkor a 31 települést felölelő területen az ellátatlan népesség hiánya közel másfélszeresére emelkedik. Ez a megye egészére kivetítve közel 140 ezer pm, 17% hiányt jelent a megye népességének és termelésének egészére érvényes többleten belül, s tendenciáját tekintve tovább növekedett a 19. század első felében.

Hasonló volt a gabonatermelés birtokosi struktúrája Somogy megyében is. Egy 1848-as felmérés szerint a Kapos mente tíz települése közül összesen egy, Kaposhomok termelése bizonyult elégtelennek a helyi népesség ellátására.⁴¹ 700 pm hiánya elenyésző volt a térség mezőgazdasági kapacitásához képest. Másként alakul a kistáj falvainak mérlege, ha csupán a paraszti termelést vesszük számba. A tíz község közül öt nem volt önellátó, együttes hiányuk körülbelül 3 000 pm-et tett ki. Egy vagy akár tíz község túl kevés ahhoz, hogy mutatóiból az egész megyére érvényes hiányszámot vezessünk le. Annyi azért megállapítható, hogy Somogy falvai az uradalmi termeléssel együtt általában önellátók voltak, ám a 19. század közepére a települések jelentős hányada már nem volt képes saját földön megtermelni kenyerét. Ha a Kapos-völgy arányait az egész megyére vetítenénk, úgy 2,4 millió pm termeléssel 6–7%-os, körülbelül 160 ezer pm-re rúgó belső hiány állna szemben. Ez nem tűnik túlságosan magasnak, de a körülbelül 300 ezer pm-et kitevő exportnak mintegy a felét jelentené. A megyén belül és kívül értékesített gabona pedig már megközelítené a teljes termelés 20%-át.

Somogyhoz képest Tolna megyének nem csupán településhálózata volt lényegesen strukturáltabb – a Duna menti mezővárosokat megközelítő népességkoncentrációt a szomszédos megye nem tudott felmutatni –, hanem táji adottságai is. Az 1771–1773-as évek gabonatermelési táblázatának tanúsága szerint a megye nyugati felét elfoglaló dombóvári járás összességében és 25 települése külön-külön is többletet termelt, ezzel szemben a Mecsek szomszédságában fekvő erősen tagolt, dombos völgyeségi járás falvainak fele nem volt

⁴⁰ *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

⁴¹ Bencze Géza: *A somogyi Kapos mente gazdálkodása a XIX. század első felében*. In: Somogy megye múltjából 7. Kaposvár, 1976. 215.; Nagy: *Notitiae*, 302–310.

önellátó gabonából. Hasonló volt a helyzet a földvári járásban is, ahol a Duna áradásai akadályozták a szántóföldi művelődés terjedését. Kiegyenlítettebb, egyensúlyhoz közeli volt a megye közepét magában foglaló simontornyai járás gabonatermelése.⁴² A 19. század közepéig eltelt hét–nyolc évtized változásait egy 1847-es megyei felmérés segítségével követhetjük nyomon.⁴³

A gabonakonjunktúrának és a kedvező szállítási, értékesítési feltételeknek köszönhetően Tolnában a gyors ütemben kiépülő földesúri allódiumok gátat szabtak a jobbágyok telki állománya növekedésének, ezért a 19. első felében lényegében stagnált az úrbéres szántóföldek nagysága, miközben a népesség száma mintegy 67%-kal növekedett.⁴⁴ Ennek következtében a hetven-nyolcvan évvel korábban még jelentős jobbágyi felesleget produkáló dombóvári járásban is 26 településből mindössze négy közelítette meg az önellátás szintjét, a völgysegiben 32-ből négy, a dunaföldváriban pedig 25-ből kettő. A megye úrbéres szántóin hozzávetőleg 830 ezer pm gabona termett, miközben a népesség lélekszáma puszták nélkül 200 ezer fő körül járt, azaz a paraszti gabonatermelés 4 pm/főt tett ki. Az ellátatlan népesség szükségletét 6 pm/fővel számolva 660 ezer pm-re tehető a jobbágyi népesség gabonaficitje, miközben a megye egésze az uradalmak gabonatermelésének köszönhetően szerény többletet produkált. Az összesen mintegy 250 ezer holdnyi szántón az uradalmak és az úrbéresek 140:110 arányban osztoztak,⁴⁵ a kettő együttesen adta a 2 millió pm feletti megyei hozamot.

Mindez Győr, Somogy és Tolna megye példáján azt jelenti, hogy a gabonafelesleggel rendelkező megyékben a 19. század első felében a növekmény döntő hányada az uradalmi termelés felfutásából adódott, miközben a szaporodó paraszti népességnek stagnáló vagy alig emelkedő termelés gondjával kellett megbirkóznia. A történetírásunkban általában önellátónak tekintett vidéki népesség területenként változó hányada tehát külső forrásból volt kénytelen a létfenntartásához szükséges gabonát beszerezni. Paradox módon azokban a megyékben magasabb a rászorulóak aránya (Győr, Tolna), ahol kedvezőbbek a helyben termelt gabona külső piacra juttatásának feltételei. A helyi szükségletek fedezésére elvben elegendő gabona piacra vitele a paraszti lakosság egy részét, elsősorban a zselléreket és töredéktelkeseket is a gabona- és közvetve a munkaerőpiacra kényszerítette, azaz a gabonátöbblettel rendelkező megyékben az ellátás belső feszültségei a kereskedelem kényszerű növekedését eredményezték. Tolna megye települései a 19. század közepén az allódiumok nélkül csupán szükségletük 70%-át állították elő. Hasonló lehet a helyzet Győr megyében is. A kedvezőtlenebb forgalmi helyzetű Somogyban ez az arány 10% körül mozoghatott. A többi megyéről értékelhető adatokkal nem rendelkezünk. Kedvező termelési adottságaik, a relatív földbőség folytán nem számolhatunk jelentős, a belső kereslet által generált forgalommal Bács, Békés, Csanád, Csongrád, Moson, Temes, Torontál megyében, valamint a Hajdú kerületben. A fennmaradó szufficitos megyékben (Arad, Fejér, Komárom, Pozsony, Szabolcs) a változatos táji adottságok, a viszonylag nagy népsűrűség, a kedvező értékesítési feltételek miatt már minden bizonnyal jelentős belső kereslettel számolhatunk. Számba véve Győr, Somogy, Tolna megfelelő mutatóit, a termelés egészéhez mérve, az allódiumok produktumát figyelmen kívül hagyva mintegy 20%-ra tehetjük a hiányt. A többlettel ren-

⁴² TMÖL. Összeírások 378., 387–395.

⁴³ TMÖL. Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai (a továbbiakban: Kgyi) 167/1847.

⁴⁴ Glósz József: *A neoabszolutizmus évei. Tolna megye 1849–1867 között*. In: K. Balog János (szerk.): *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve II.* 99–109.; *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

⁴⁵ TMÖL. Kgyi. 167/1847.; Glósz: *A neoabszolutizmus évei*, 128.

delkező megyék belső hiányt felmutató csoportjának együttes termelése körülbelül 18 millió pm volt, ennek 20%-a 3,6 millió pm. Ennyivel növekedett a termelés területi egyenletlensége, valamint a tulajdonviszonyok folytán a gabonatranszfer iránti igény az összességében többlettel rendelkező megyékben.

A lokális és megyei gabonamérlegek viszonyáról kifejtettek alapján a gabonadeficitest megyékben a többlettel rendelkező települések növelhették a forgalom volumenét belső csere vagy a határokat átlépő, a megyei szaldóban nem tükröződő szállítások révén. Mivel a gabonaforgalmi egyenleg a behozott és kivitt mennyiség különbözetéből adódik, a forgalom minimális szintje maga a szaldó, felső határát elvben a termelés volumene szabja meg. Ebből az összefüggésből következik, hogy a gabonadeficitest megyékben minden export azonos mennyiségű járulékos behozatalt generál.

Átfogó, valamennyi megyére és azok településeire kiterjedő képet források és feldolgozások hiányában nem tudunk nyújtani. Az alábbiakban táblázatba rendezve közöljük néhány mezővárosnak az általunk alkalmazott standardek felhasználásával kalkulált gabonamérlegét.

<i>Megye</i>	<i>Mezőváros</i>	<i>Időpont</i>	<i>Hiány/felesleg 1000 pm-re kerekítve</i>
Baranya	Mohács ⁴⁶	1840-es évek	-19 000
Borsod	Miskolc ⁴⁷	19. század közepe	-100 000
Heves-Külső-Szolnok	Mezőtúr ⁴⁸	1786	+20 000
Jászkun kerület	Kiskunhalas ⁴⁹	19. század közepe	+19 000
Pest	Nagykőrös ⁵⁰	1828	-26 000
		19. század közepe	+160 000
	Kalocsa ⁵¹	19. század közepe	+90 000
	Vác ⁵²	1828	-55 000
Veszprém	Veszprém ⁵³	18. század vége	-40 000
		1828	-50 000
Zala	Nagykanizsa ⁵⁴	1786–89	-11 000

⁴⁶ Bácskai – Nagy: *Piackörzetek*, 218.; Bezerédy Győző: *Mohács gazdasági és társadalmi szerkezete a XVIII. század második felében*. In: Baranyai Helytörténetírás 1976. Pécs, 1976. 95.; 110.; Kardhordó Kálmán: *Mohács mezőváros gazdasági és népességi viszonyai a XIX. század első felében*. In: Baranyai Helytörténetírás 1976. Pécs, 1976. 121–151.

⁴⁷ Dobrossy István: *Miskolc katonai-statisztikai leírása 1854-ből*. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, XVIII. Miskolc, 1980. 39.

⁴⁸ Bodoki Fodor Zoltán – Bodoki Fodor Zsigmond: *Mezőtúr város története 896–1944*. I. kötet. Mezőtúr, 1978. 66.

⁴⁹ Janó Ákos: *Gazdasági élet*. In: Janó Ákos (szerk.): *Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia*. Kiskunhalas, 1965. 103.; Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, passim

⁵⁰ Für: *Nyíregyháza*, 103–105.; *Gazdasági Lapok*, 17/1850

⁵¹ Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, 168–169.

⁵² Almási Gertrúd: *Vác 1828. évi összeírása*. In: Váci könyvek 3. Új sorozat. Vác, 1987. 118.; 128.

⁵³ Pákay Zsolt: *A veszprémi püspökség uradalmainak összeírása 1802-ből*. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. Veszprém, 1978. 218.

H. Pálffy Ilona: *Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben*. In: Magyar Statisztikai Szemle, 1936. 387.

⁵⁴ Dávid: *Adatok...*, 125.

A táblázatban szereplő 9 mezőváros közül 4 mutatott legalább időszakos többletet, valamennyi az alföldi térségben, a nagy gabonatermelő övezet peremén (Mezőtúr, Kiskunhalas, Kalocsa, Nagykőrös). Adottságaik alapján eredményük nem igényel további indoklást, annál inkább megyéjük deficitese volt. Pest megye tetemes hiányának 7/8 része a kettős főváros deficitjének következménye. A nagy kiterjedésű megye ezen felül igen változatos, a jól termő alföldi területek mellett mostoha adottságú hegyes tájakat foglalt magában. A Jászkun terület hiánya messze a hibahatáron, illetve a termelés ingadozásának szélső értékein belül mozgott. Mezőtúr pedig a hegyvidékeket az alföldi tájakkal egybefoglaló Heves-Külső-Szolnok megye szerencsésebb felén feküdt. Vagyis az alföldi mezővárosok mutatói, ha nem is megyéjük, de szűkebb térségük termelésével összhangban álltak, jelezve, hogy a népességkoncentráció ellenére gazdaságuk alapja a mezőgazdaság maradt.

A többletet termelő térségek gabonafelesleget előállító mezővárosaival párhuzamosan a deficitese Baranya, Borsod, Veszprém, Zala egy-egy *oppiduma* maga is hiányt mutatott, sőt mértéke is nagyon közel állt a megye egészének átlagához: Baranyában 2 pm, Mohácson 2,7 pm; Borsodban 4,1 pm, Miskolcon 4,34 pm volt a deficit egy főre jutó hányada. Azaz nem csupán a gabonátöbbletet produkáló, hanem a hiányt mutató mezővárosok is lényegében leképezték szűkebb-tágabb térségük ellátási viszonyait. Ez azonban – mint a deficit is jelzi – nem feltétlenül jelent egy kizárólag agrárbázisra építő helyi társadalmat.

Számszerű adatok hiányában nehéz feladat a gabonahiányos megyékben többletet produkáló településeket felkutatni. Az úrbéri kérdőpontokra adott válaszokban ugyan még a Felvidéken is bőségesen találunk utalásokat saját gabonát értékesítő falvakra, ám ezekből nem világlik ki, hogy a községek egész lakosságának szükségletét meghaladó többletről vagy csupán egy-egy jómódú család feleslegéről van-e szó. Ugyanilyen fenntartások fogalmazhatók meg a reformkori Zala megye gabonaértékesítő falvai kapcsán is. A termelési adottságok és a birtokviszonyok ismeretében mindkét esetben az utóbbi felé hajlunk. Bizonytalanabb a helyzet megítélése a Jászkun területben, ahol közel tucatnyi település tudósít gabonaeladásról a 18. század végén.⁵⁵

Egyértelmű bizonyítékokkal csak konkrét termelési és népességi adatok szolgálhatnak. Baranya megye szentlőrinci járásából nem rendelkezünk ugyan települési statisztikával, de a járás összesített mutatói körülbelül 40 ezer pm gabonafelesleget jeleznek II. József korában.⁵⁶ A regnicoláris összeírás bevallásai alapján számított gabonatermelés a Mohácstól 4–5 km-re, akkor még a Duna mentén fekvő Kölkeden éppen fedezte a saját szükségleteket, ám a tényleges terméshozam ennél feltehetően magasabb lehetett.⁵⁷ Nem tűnik tehát alaptalannak annak feltételezése, hogy a Mecsek és a Duna, illetve a Dráva közötti térség települései többletet termeltek, amit a megye gabonaexportjáról korábban már idézett beszámolók is alátámasztanak. A Mohácson nyersterményekkel évente berakodó körülbelül 300 hajó⁵⁸ hozzávetőleg a megye bruttó gabonatermelésének 10%-át (körülbelül 200 ezer pm) exportálhatta, amit a Szlavóniába irányuló kivitel és Pécs hiányának (körülbelül 70 ezer pm) belső forrásból történő fedezése egészített ki. E tételeket összegezve a deficitese Baranyában akár a 20%-ot is elérhették a helyi feleslegek.

⁵⁵ Tóth János: *A Jászkunság helyzete a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve.* Jászberény, 1976. passim

⁵⁶ Taba István: *Mohács ipara és kereskedelme 1786-ban.* In: Baranyai helytörténetírás 1976. Pécs, 1975. 150.

⁵⁷ Bezerédy: *Mohács*, 55.; 74.; 80.

⁵⁸ Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, II. 111.

Egységes szempontok szerint összeállított, megbízhatóbb alapokon nyugvó adatsorral a II. József-féle kataszteri felmérés szolgál.⁵⁹ Jászkisér közel 7000 pm-es piaci feleslege alá-támasztja feltételezésünket a terület egyes térségeinek pozitív szaldójáról.⁶⁰ Zala és Pest megye egy-két településre szorítkozó adataiból általánosítható következtetések nem vonhatók le, viszont Sopron megyét 23 település 16 ezer főnyi népessége, egy megközelítőleg 10%-os minta reprezentálja. Az összesített gabonatermelésnek egy főre jutó hányada 7 pm, a földesúri levonása után csupán 6,24 pm. Így aligha meglepő, hogy a már eddig is alkalmazott mutatók alapján 17, az allodiális gabona levonásával pedig 18 település nem volt önellátó, összesített hiányuk 38 704, illetve 42 186 pm-et tett ki. A rossz mutatók ellenére az allódiumok beszámításával 6, anélkül 5 település 16 850, illetve 12 434 pm többletet termelt. A kapott eredményt tízzel felszorozva megyei szinten az egyes települések összesített hiánya körülbelül 400 ezer pm, a másik oldalon többlete pedig 150 ezer pm körül lehetett. A kettő különbözete körülbelül –250 ezer pm, ami meglehetősen közel áll az általunk Bárándy, illetve a földadó kataszter adataiból számított hiányhoz (340 ezer, illetve 248 ezer pm). A járulékos gabonatranszfert vizsgáló elemzésünk szempontjából a 150 ezer pm gabonatöbbletnek van jelentősége, amely a megye össztermelésének 10%-ával növelte a kereskedelem potenciális forrásait.

Az első kataszteri felmérésből Heves-Külső-Szolnok megyében maradt fenn a legbőségesebb anyag, a népesség 78, a települések 74%-áról állnak rendelkezésre a gabonatermelés volumenére vonatkozó adatok.⁶¹ Értelmezésük ennek ellenére problematikus, mivel az adatokat szolgáltató területen termelt 1,9 millió pm gabonát a megye egészére vetítve 2,4 millió pm volument kapunk, amely lényegében azonos a jó fél évszázaddal későbbi eredményekkel (Bárándy –2,6 millió pm, kataszteri –2,1 millió pm). Ha hihetnénk a számoknak, ez azt jelentené, hogy a 19. század első felében stagnált vagy éppen csökkent a gabonatermelés a megyében. A problémára nincs racionális válasz, ám mindez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a települési adatok felhasználásával megvizsgáljuk a termelés helységek közötti megoszlását. Ugyanakkor a termelés összvolumenének bizonytalansága további gondot is okoz. Az első kataszteri felmérés szerint az egy főre jutó gabona mennyisége 14,6 pm, Bárándy szerint 10,24 pm, míg a második kataszteri szerint csupán 7,13 pm volt. Elemzésünk logikáját követve az első két esetben a gabonahiányos, míg az utóbbiban a gabonatöbblettel rendelkező települések egyenlegével növekednék a megyei mérlegben kifejeződő gabonatranszfer. A dilemmát csak úgy oldhatjuk fel, ha az első kataszteri felmérés adatait elfogadva a megyét – erre az időpontra vonatkozóan – átsoroljuk a többletet termelők közé. A kataszteri felmérésben szereplő 108 Heves megyei településből az allodiális termelést beszámítva 82 volt önellátó gabonából, enélkül azonban csupán 29. A csonka megye összesített adatai az uradalmak beszámításával 728 ezer pm feleslege, és ennek 6/9 részével számolva 485 ezer pm piaci terményt mutatnak, míg a jobbágyság termelése összességében közel 300 ezer pm-mel volt alacsonyabb a lakosság szükségleténél. A jelek szerint a földrajzilag meglehetősen tagolt, sík- és hegyvidéket egyaránt magában foglaló megye gabonatermelése nem csupán tájilag volt erősen differenciált, a birtokviszonyok tovább növelték a gabonatranszfer belső potenciálját. A települési adatok összesítése pedig feltárja a termelés és fogyasztás megyei átlagok által elfedett differenciáltságát. A 29, uradalmak

⁵⁹ Dávid: Pécs, 123–125.

⁶⁰ Dávid Zoltán: *Adatok Jászkisér mezőgazdasági viszonyairól az első kataszteri felmérés alapján.* In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1978. Szolnok, 1978. 19–20., 31.

⁶¹ Dávid: *Adatok...*, 123–125.

nélkül is többletet előállító község összesített feleslege 110 ezer pm volt, s vele szemben 79 település 260 ezer pm hiánya állt, amely az össztermelés közel 14%-át tette ki.

E három megye – Baranya, Heves-Külső-Szolnok, Sopron – 18. század végéről származó adataival ki is merültek forrásaink, amelyek segítségével gabonadeficitest területeken többletek után kutattunk, s közülük ráadásul Heves összességében többlettel rendelkezőnek bizonyult. Az előjelek felcserélése azonban számításaink végeredményét nem befolyásolja. Adottságaik – változatos felszín, melyen a hegyek mellett gabonatermelésre is alkalmas térségek is találhatók – sok hasonlóságot mutatnak egymással és 16 további megyével (Abaúj, Bars, Bihar, Borsod, Esztergom, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Szatmár, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zala, Zemplén), összességében azonban rosszabbak a hiányon belül mintegy 20%-os többletet produkáló Baranyánál, s közelebb állnak Sopron megye 10%-os mutatójához. Ez utóbbi kulccsal számolva a 19 megye összesen 3,2 millió pm kiegészítő gabonaforgalmat produkált az egymást kiegészítő differenciált belső adottságok révén.

Összegezve a települések szintjére leszállított területi gabonamérlegek végső egyenlegét: a megyék szaldójaként produkált 8,6 millió pm-nyi forgalmat generáló hiány a szabad királyi városok 2,225 millió pm, a többlettel rendelkező megyék 3,6 millió pm belső deficitje, valamint a gabonahiányos megyék 3,2 millió pm belső többlete egészítette ki. Vagyis a települési gabonamérlegeknek a vizsgálatba történt bevonásával a megyei szinten jelentkező gabona iránti kereslet 17,6 millió pm-re emelkedve megduplázódott. Az adatok hitelét az a körülmény sem teheti kétségessé, hogy egy részük a 19. század közepéről, míg a másik fele a 18. század végéről származik, tudniillik a 19. század első felében a gabonatermelés összességében lépést tartott ugyan a lakosság számának emelkedésével, ám a növekmény döntő hányada – mint azt Tolna megye esetében is láttuk – az allódiუმokban képződött, így a földesúri pusztákat figyelmen kívül hagyva a települések piaci gabona iránti szükséglete a század folyamán csak emelkedhetett.

JÓZSEF GLÓSZ

The Framework for Corn Trade in Hungary in the First Half of the 19th century. A Territorial Balance of Shortages and Oversupply. Settlements.

Corn trade had a great influence on economic and, indirectly, social development in the 19th century, but only certain elements of it, primarily export and the fluctuation of prices, have been discussed in Hungarian literature, which has not yet explored, for want of adequate sources, the volume and direction of domestic trade or the relationship between the borders of market districts and retail and wholesale sales. Drawing on his previous papers, the author makes an attempt to estimate, on the basis of the territorial distribution of production and population, the excess or shortage of corn in each region, which is the basic requirement for the exchange of goods. He aims to compare his previous deficit estimate of 8,6 million *pozsonyi mérő* (a contemporary unit of measurement equaling 62,53 litres) for all the counties to the needs of the royal and market towns and the villages, and thus explore that latent opportunity which was present in the relations between the various regions of the counties as well as in the balancing trade between the countries. With the addition of these items, the required quantity of corn not covered by domestic production doubled and amounted to four times the export in 1840.